

УДК 94(470)"18"

Костянтин Ячменіхін

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕНЦЯ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ЗА ЧАСІВ ОЛЕКСАНДРА І

На основі переважно архівних матеріалів у статті аналізується соціальна структура військових поселень російської армії за часів правління імператора Олександра І. Доводиться хибність існуючих в історіографії тверджень про її однорідність, розкриваються засоби, за допомогою яких влада намагалася вирішити проблему самозабезпечення армії продовольством та перейти на принцип самокомплектування.

Ключові слова: військові поселення, військові поселенці, діючі підрозділи, поселені підрозділи, категорії військових поселенців.

Історіографія військових поселень російської армії першої половини ХІХ ст. набула останніми десятиліттями помітного розвитку [1]. Досліджуються різноманітні аспекти історії цього своєрідного і незвичайного інституту самодержавства, що дістав неоднозначної оцінки як сучасників, так і в історіографії. Соціальна структура військових поселень залишається і на сьогоднішній день недостатньо розробленою, що не дозволяє правильно і в повній мірі оцінити політику урядів Олександра І та Миколи І в контексті реформування та утримання армії. Оскільки за часів Миколи І військово-поселенська система зазнала корекції, а соціальна структура округів значно змінилася, варто розпочати аналіз цього сюжету саме з олександрівського періоду.

Джерельна база, що включає різноманітні матеріали архівних фондів Російської Федерації та України, дозволяє дослідити формування соціальної структури як військових поселень піхоти (Новгородська, Вітебська, Могілівська губернії), так і поселень кавалерії (Слобідсько-Українська, Херсонська та Катеринославська губернії).

Специфіка військових поселень соціально-економічного характеру, яка полягала у поєднанні різноманітних форм суспільної діяльності їхнього населення, визначила своєрідне й уособлене його місце в соціальній структурі Російської імперії першої половини ХІХ ст. Перелік прав і обов'язків військових поселенців, підпорядкування військовому відомству дозволяє виділити їх у особливий військово-землеробський стан. Саме поняття "військові поселенці" має універсальний характер і включає низку категорій мешканців округів поселення, що відрізнялися своїм правовим положенням і соціальними функціями, зафіксованими ще у дореволюційній історіографії [2].

Однак в науковій літературі так і не проаналізовані окремі категорії військових поселенців, їхні функціональні обов'язки щодо продовольчого утримання та комплектування поселених військ. Виключенням є категорія кантоністів військових поселень, детально проаналізована в дисертаційній роботі В.К. Ячменіхіна [3]. Архівні матеріали дозволяють заповнити цю лауну, ретельно дослідивши кожен з категорій населення округів військових поселень. Поза увагою ми залишаємо підрозділи, що хоча і входили до складу окремого Корпусу військових поселень, однак не мали округів осілості й використовувалися виключно на будівельних та інших роботах. Предметом окремого дослідження також може стати офіцерський склад поселених військ.

Права і обов'язки основних категорій населення округів військових поселень були зафіксовані в "Учрежденні о военном поселении", а також багаточисленних "высочайших указах", "правилах" та "положениях". Частина цього корпусу джерел опублікована в першому та другому виданнях Повного зібрання законів Російської імперії.

Центральною фігурою в поселеннях був, без сумніву, військовий поселенець-хазяїн, який мав реалізувати головні завдання цього державного інституту: забезпечення діючих військ продовольством, фуражем та їхнє комплектування особовим складом. До обов'язків поселенців-хазяїв входило також утримання в чистоті та порядку житла, вулиць, доріг, мостів, несення караульної служби тощо.

У округах кавалерії задля поповнення ("ремонткування") кінями діючих ескадронів були створені "кінські заводи". Поселенці-хазяї були зобов'язані забезпечувати заводських коней фуражем, а "приплод" (по одному коню) утримувати у своєму господарстві до чотириохлітнього віку, після чого кінь надходив до війська. Із введенням в округах кавалерії суспільних посівів, поселенці-хазяї повинні були працювати на них визначену кількість днів на рік. У залежності від конкретного округу варіювався обсяг робіт та їхня тривалість. Особливо багато часу забирали роботи на суспільних сінокосах, що часто-густо не дозволяло своєчасно зібрати врожай трав на власних.

Структура поселенського господарства в округах піхоти та кавалерії відрізнялася тим, що в останніх зразу ж був запроваджений інститут помічників поселенців-хазяїв (складали резервні ескадрони), що, значною мірою, надавало чималу допомогу у веденні господарства. У поселеннях піхоти

він був уведений тільки 1830 року [4]. Треба відзначити, що командування військових поселень, намагаючись підтримувати поселенські господарства на рівні, достатньому для виконання їхніх головних функцій, старалося під час інтенсивних сільськогосподарських робіт не відволікати їх на виконання інших повинностей. Це було характерним більшою мірою для поселень кавалерії, де завдяки низці обставин, поселенські господарства були більш заможними, ніж у округах піхоти. Керівництво не могло не врахувати і ту обставину, що на них було покладено більш складне завдання – утримувати такий дорогий рід військ, як кавалерія.

Поселені батальйони та ескадрони комплектувалися як із солдат, так і корінних жителів тих регіонів, що відходили до округів військових поселень. Під час формування поселень у першу чергу сюди зараховувалися солдати, що були рекрутовані саме з цих регіонів. При цьому враховувалися такі фактори, як рід занять до служби в армії, родинний стан (переваги віддавалися одруженим солдатам), строк служби в армії та морально-психологічні якості [5].

Переведення корінних жителів до військових поселень відбувалося у декілька етапів. Після створення округу і формування комітету полкового управління відбувався перепис жителів чоловічої статі. Потім всі вони поділялися на три групи: 1) кантоністи (по трьох вікових категоріях); 2) придатні до стройової служби (до 45 років); 3) старші за 45 років та непридатні до стройової служби [6]. При цьому упорядники намагалися витримати принцип, при якому "...жителі, с переходом их в военные поселения, не только не восчувствовали ни малейшего расстройства ни в своем хозяйстве, ни в семейном положении, но сохранили бы во всей неприкосновенности даже совокупность их жительствова" [7].

При створенні округів окремих як кавалерійських, так і піхотних дивізій спостерігалися випадки роскасовування. Однак вони, по-перше, не набули масового характеру, а по-друге, відбувалися тільки там, де були надкомплектні поселенці-хазяї. Твердження М. Левінтова, що до складу поселенців-хазяїв зараховувалися лише заможні селяни, не відповідає дійсності [8].

Усі господарства поселенців із солдатів, а також незаможних селян забезпечувалися мінімальною кількістю робочої та продуктивної худоби, реманентом і насінням. У округах 1-ї гренадерської дивізії (Новгородська губернія) серед поселенців-хазяїв переважали колишні солдати (75 – 80%), навпаки, у округах кавалерії цей показник не перевищував 10 – 12%.

У військовому поселенні 1-ї гренадерської дивізії до остаточної побудови ротних селищ поселенці продовжували мешкати у власних хатах. Хазяї з солдатів "водворялися" по мірі будівництва помешкань та розчистки ланів. Великі родини, а також всі бажаючі могли об'єднатися в одне господарство та зайняти половину і навіть цілий дім. У такому випадку це господарство обліковувалося як окрема одиниця і при виконанні суспільних робіт виставляло одного робітника.

Цей принцип особливо часто практикувався в округах поселення кавалерії, де в одне поселенське господарство включалися і господарства поселенців-хазяїв та їхніх помічників із резервних ескадронів. У цих округах формування ескадронів відбувалося із врахуванням майнового положення корінних жителів, тому у "господарі" зараховувалися переважно ті селяни й козаки, котрі мали в господарстві не менше двох пар волів [9]. Усі інші зараховувалися до "помічників" і на цій основі формувалися резервні ескадрони. Практика розгортання поселень підказувала, що простіше і дешевше створювати поселення на існуючій господарській базі, хоча військова складова у цьому випадку приносилася в жертву.

Корінні мешканці, що не мали власного господарства й були придатні до стройової служби, направлялися до діючих батальйонів і ескадронів, інші приписувалися до господарств заможних поселенців у якості робітників або відправлялися на суспільні роботи, у інвалідні доми та богадільні. На відміну від поселень піхоти, де часто відчувався недокомплект поселенців-хазяїв, у кавалерійських округах, навпаки, спостерігалася значна кількість так званих надкомплектних господарств, що числися за штатом в поселених і резервних ескадронах. Командування поселеннями кавалерії, у тому числі і командувач І.Й. Вітт, уважали, що розкасування цієї частини населення може підірвати матеріальну базу округів, оскільки вона приймала на себе значний обсяг повинностей. Надкомплектний склад уважався своєрідним резервом категорії поселенців-хазяїв. [10].

Якими ж правами користувалися поселенці-хазяї та які обов'язки вони мали виконувати? Поселенці-хазяї не мали повного права володіння та розпорядження своїм рухомим і нерухомим майном, оскільки законодавець фіксував чотири випадки "смищення с сего звання": за віком, "нездатності к хозяйству", у випадку смерті та скоєння злочину [11]. Третій випадок передбачав передавання господарства спадкоємцю, який затверджувався комітетом полкового управління. Тлумачення ж положення про "нездатності до господарства" було настільки розлогим, що його можна було застосовувати до будь-якого "незручного" поселенця-господаря. У випадку переходу господарства до спадкоємця, той, хто здавав, мав передати все, що було отримано ним від держави, а у випадку втрати – відшкодувати. Повною його власністю була тільки та рухомість і нерухомість, якою він володів до переведення в категорію поселенців-хазяїв. Таким чином, основу господарства поселенців-хазяїв із корінних жителів (окрім загального наділу) складала переважно його приватна власність, а у хазяїв із солдат – та, що отримана від держави. Ця обставина призводила останніх до великої залежності від командування. Однак уряд не пішов на повне скасування приватної власності у військових поселеннях, як помилково вважає Т.Д. Липовська [12], а намагався методами державних дотацій отримати більш широкі можливості експлуатації військових поселенців.

У округах кавалерії приватна власність (за виключенням земельного наділу), питома вага якої складала до 90%, була основою його розвитку. Специфіка регіону потребувала наявності у господарстві не менше двох пар волів, а відсутність достатньої кількості будівельних лісів та інших матеріалів робила дорогим будівництво житла. Тому керівництво поселеною кавалерією відмовилося від комбінованого рекрутування поселенців-хазяїв і зробило ставку на економічну базу, що вже існувала, і в такий спосіб значно скоротило втрати на облаштування округів військових поселень.

Головним обов'язком поселенців-хазяїв було ретельне ведення господарства, його постійне вдосконалення і розвиток. Безпорадні хазяї, тобто "непекущиеся о собственном своем добре" підпадали під опіку задля того, щоб їхнє господарство остаточно не стало збитковим. Якщо поселенець покращував свій матеріальний стан, то опіка знімалася, якщо ні – він мав передати господарство іншому поселенцю, сам він направлявся в діючі батальйони чи ескадрони. Поселенці-хазяї повинні були забезпечувати продовольством двох постояльців із діючих підрозділів, а в округах – кавалерії і стройових коней. Один із постійних обов'язків – формування колективних запасів хліба та фуражу, а також поповнення так званого позичкового грошового капіталу. Запасні хлібні магазини, як і в інших категорій селянства, створювалися на випадок неврожаїв, їхній об'єм мав складати річну норму для всіх жителів округу. У кавалерії поселенці-хазяї, окрім того, мали заготовляти не менше чотирьохмісячної норми фуражу для кінських заводів [13]. Позичковий капітал створювався для допомоги поселенцям у екстрених випадках, коли вони не мали змоги самостійно придбати худобу, реманент, фураж. Формально цей капітал був власністю військових поселенців, однак на практиці ним розпоряджалося командування військових поселень і часто на свій розсуд.

Таким чином, у поселеннях за рахунок поселенців формувалися своєрідні матеріальні та грошові страхові фонди, як це було заведено в інших категорій селянства.

Одним із обов'язків поселенців-хазяїв було "облаштування військової поліції", підтримання у належному порядку мундирів, амуніції та зброї, чистоти й порядку в домах, своєчасне їхнє ремонтування, а також виправлення доріг, мостів і переправ. Округи військових поселень, за свідченням сучасників, мали вразливу зовнішню відмінність від усього, що їх оточувало. Складалося враження, що це – маленькі європейські куточки на безкрайніх просторах Росії [14]. Усе це досягалося за рахунок того, що поселенці-хазяї та їхні родини мали витратити значну кількість часу на так званих суспільних роботах.

Паралельно із виконанням господарських обов'язків поселенці-хазяї мали займатися військовою справою: стройовою підготовкою, оволодівати холодною та вогнепальною зброєю. Створюючи військові поселення, імператор Олександр I та О.А. Аракчєєв намагалися поєднати в особі поселенця-хазяїна функції податного та "служилого" станів. Це був новий в історії Росії соціальний експеримент, який переслідував мету збільшення армійського резерву, за рахунок якого мали формуватися війська другої лінії.

У який же спосіб передбачалося це зробити? Який юридичний прецедент можна було використати? Згодом згадали про указ Павла I "О трехдневной барщине": "Дабы дать военным поселенцам-хазяевам всю удобность в исполнении того и другого, применить к ним в отношении к воинскому учению то самое правило, какое исполняют помещичьи крестьяне, обязанные господскою работою в отношении к своему помещику". У розвиток цієї аргументації наводився той факт, що "помещичьи крестьяне, обязанные господскою работою вместо денежного оброка, работают 3 дня в неделю на помещика и 3 дня на себя" [15].

Під час інтенсивних сільгоспробіт стройові заняття мали проводитися не більше двох разів на тиждень. На практиці це положення часто порушувалося, коли командування військовими поселеннями, особливо кавалерійськими, довільно збільшувало час, відведений для військової підготовки. У зв'язку з цим О.А. Аракчєєв неодноразово видавав укази, в яких наполягав на тому, щоб поселенці-хазяї в поселених ескадронах займалися військовою підготовкою один, а поселенці-помічники – два дні на тиждень [16].

Фактично цими положеннями юридично закріплювалася кріпосна залежність військових поселенців за державою. До реформування військових поселень на початку царювання Миколи I поселенці-хазяї своїм соціальним становищем фактично не відрізнялися від поміщицьких селян. Їхні повинності були значно обтяжливішими, ніж у державному та удільному селах. Таким чином, соціальний статус колишніх державних селян та козаків із переходом їх до категорії військових поселенців значно погіршився. Поселенець-хазяїн був військовою людиною в повному сенсі слова і, окрім цього, він мав платити "податок крові", віддаючи своїх синів на службу в діючі батальйони та ескадрони.

Покладаючи на поселенців-хазяїв доволі важкі повинності, законодавець вимушений був надати їм деякі пільги. Усі поселенці, у тому числі і господарі, звільнялися від сплати державних податей і від виконання усіх земських повинностей. Земська поліція не мала права втручатися у внутрішнє життя округів. Оскільки поселенці вважалися військовослужбовцями, вони отримували жалування (9 рублів асигнаціями на рік), обмундирування, амуніцію, зброю. Поселенці із колишніх солдатів стройової служби отримували для себе та на свою родину (перші два роки) продовольчий пайок. При забудові поселень декларувалося забезпечення поселенців житлом і всіма необхідними господарськими приміщеннями. На практиці це не було виконано, за виключенням поселення 1-ї гренадерської дивізії.

Окрім двох основних джерел рекрутування поселенців-хазяїв, про що йшлося вище, існувало ще декілька, хоча і незначних: переведення у військові поселенці кріпосних селян, що були викуплені державою разом із мастками, переведення по "прошенням" міщан, державних селян, ямщиків і відставних солдатів. Цей процес спостерігався тільки до 1827 року й був пов'язаний, як правило, із бажанням об'єднатися із родичами [17]. За нашими підрахунками, за час царювання імператора Олександра I до поселенців-хазяїв було зараховано з кріпосних селян біля 300 душ, із інших станів – до 120 душ, що складало мізерний відсоток від загальної кількості поселенців.

Наступною категорією військових поселенців, що входили до складу виробничих сил військових поселень, були "помічники" поселенців-хазяїв. У округах кавалерії вона була сформована водночас із створенням господарської структури, а в піхотних, як уже згадувалося, тільки напередодні їхньої ліквідації у 1830 року.

У першому випадку це було пов'язано з необхідністю забезпечувати продовольством не тільки солдатів діючих ескадронів, але й постачати фураж для їхніх коней і кінських заводів. До реформування військових поселень помічники включалися до складу резервних ескадронів, хоча і складали разом із поселенцями-хазяями одне сімейство, тобто одну економічну одиницю. Кількість помічників і поселенців-хазяїв за штатним розкладом була однаковою: по 191 в ескадроні й по 573 в уланському полку.

До розряду помічників зараховувалися менш заможні селяни та козаки, в основному ті, хто не мав двох пар волів. Формування об'єднаних господарств здійснювалося як на основі родинних зв'язків, так і шляхом об'єднання сторонніх господарств. Доля останніх у округах складалася по-різному. Як правило, при формуванні господарств враховувалася їхня заможність, і тому до більш багатих поселенців-хазяїв приєднували неможливі помічників і навпаки. У такий спосіб відбувалося нівелювання господарств і створювалася достатньо міцна матеріальна база для забезпечення діючих ескадронів продовольством та фуражем. Помічники та їхні родини мешкали у власних домах. Командування військовими поселеннями у Слобідсько-Українській губернії спробувало створити таке об'єднане господарство, підселяючи помічників до поселенців-хазяїв. Після інспектування цих округів О.А. Аракчєєв категорично заборонив таку практику [18]. Разом із господарством поселенця-хазяїна вони складали єдине господарство і мали на утриманні одного з двох солдатів із діючих ескадронів та його коня. Окрім того, помічники виконували ті ж самі повинності, що й поселенці-хазяї. Очолював таке велике господарство поселенець-хазяїн, тому не тільки майновий, але й соціальний статус помічників був у порівнянні з ним дещо нижчим. Як і поселенці-хазяї, їхні помічники отримували жалування, обмундирування, амуніцію та зброю.

У окрему категорію військових поселенців потрібно виокремити рядовий склад діючих батальйонів та ескадронів. Солдати цих підрозділів називалися "постояльцями". Можна припустити, що засновники військових поселень із часом збиралися повністю перевести поселенні війська не тільки на самозабезпечення продовольством, але й на самокомплектування і в такий спосіб досягти повної автаркічності поселеної одиниці, оскільки поселений полк у такому випадку представляв собою сукупність людей, пов'язаних не тільки однаковим способом життя, але й родинними зв'язками, що мали об'єднати поселену та діючу частину полку. Для цього припускалось створення таких умов, щоб солдати-постояльці із часом рекрутувалися тільки з кантоністів військових поселень, мали власні родини та мешкали в оселях своїх родичів.

Усі ці заходи мали, безперечно, у значній мірі змінити менталітет солдатів військових поселень, оскільки вони, на відміну від солдатів звичайних лінійних полків, не відривалися б від родин. Більше того, усі категорії військових поселенців, складаючи начебто єдиний військово-господарський організм, мали бути зацікавленими в удосконаленні та розвитку обох частин поселення – господарської та військової – оскільки навіть у випадку військових дій і виступу діючих батальйонів і ескадронів у похід, сім'ї постояльців залишалися в округах на повному забезпеченні поселенців-хазяїв.

Однак велика смертність у військах, недостатня кількість кантоністів старшого віку та низка інших причин не дозволили на практиці реалізувати цю ідею. Поселені батальйони та ескадрони не могли, навіть теоретично, надати достатню кількість людей для комплектування діючих батальйонів та ескадронів. Утопічність цієї ідеї О.А. Аракчєєв відчув майже одразу після початку створення округів військових поселень і тому постійно вимагав від командувачів підрозділів негайно позбавлятися в діючих батальйонах та ескадронах від солдатів, що порушували дисципліну й заставляв виписувати до постояльців їхніх дружин та дітей із місць проживання. Але таких знайшлося небагато. Більшість солдат, особливо із старослужбовців, давно втратили зв'язок із рідними місцями, а їхні дружини, як правило, відмовлялися покидати свої господарства і перебиратися до поселень, де вони ставали просто робітницями в поселенців-хазяїв.

Уряд навіть застосовував такі міри, як викуп дітей солдатів діючих підрозділів у поміщиків. Згідно діючого положення, останні мали усіх дітей до десяти років "отдавать в казну по требованию начальства военного поселения беспрекословно". За поміщиками зберігалось право залишати у себе дітей тільки старшого віку, закон же тільки апелював до їхньої совісті у розрахунок, що вони "споспешествуя столь человеколюбивому подвигу о соединении сих детей с их семействами, будут сами содействовать в том, добровольно уступая их в казну" [19]. Викупні ціни встановлювалися на рівні існуючих щодо купівлі-продажу кріпосних на "вывод" (без землі).

За нашими підрахунками, по всіх поселеннях було викуплено не більше 500 дітей обох статей, що складало мізерну долю в складі сімей постійальців, навіть враховуючи, що одружених серед них було не більше 15 – 20%. Дружини і діти солдатів діючих підрозділів переводилися в округи за державний рахунок. Як за звичай практикувалося підселення сімейних солдатів до заможних господарів, що створювало для останніх подвійне положення: з одного боку вони отримували у своє розпорядження додаткові робочі руки, але з іншого, – це були додаткові їдоки. Після вислуги встановленого строку постійальці переводилися у неслужбові інваліди свого полку, отримували наділ у дві десятини орної землі й могли займати в окрузі нестройові посади сторожів, наглядачів тощо.

Деколи постійальці ставали поселенцями-хазяями. Це траплялося у випадках відкриття вакансій на господарство, коли помирав поселенець-хазяїн і не залишав спадкоємців, а також у випадок позбавлення господарства за всілякі вчинки. У такому випадку переваги надавалися одруженим солдатам і, як правило, тим, хто був вихідцем із цих місць.

Головним обов'язком солдат-постійальців було вдосконалення військової майстерності та навичок. Окрім цього, вони були зобов'язані допомагати поселенцям-хазяям "во всех домашних и земледельческих работах" [20]. На практиці це положення майже не виконувалося, хоча ще у 1818 році О. А. Аракчєєв вимагав від командування військовими поселеннями скласти розклад занять військовою підготовкою у такий спосіб, щоб солдати діючих батальйонів та ескадронів могли допомагати поселенцям-хазяям не менше трьох разів на тиждень [21]. По-перше, інтенсивність військової підготовки в діючих підрозділах була значно вищою, ніж у поселених і резервних. По-друге, постійальці частіше несли караульну службу. По-третє, у літній період, як правило, їх використовували на будівельних роботах і тоді ж проводилися табірні навчання. Необхідно, на наш погляд, враховувати і такий психологічний фактор, як власну незацікавленість постійальців, особливо неодружених, у інтенсивній і якійсній праці, оскільки вона майже не стимулювалася поселенцями-хазяями. Тому важко не погодитися із А.В. Предтеченським, який вважав постійальців батраками поселенців-хазяїв [22].

На особливому положенні у військових поселеннях перебували так звані "необмундированные" поселенці та інваліди. За низкою правових ознак вони можуть бути зведені до однієї категорії військових поселенців. "Необмундированные" приписувалися до сімей поселенців-хазяїв (у кавалерії також і до помічників), часто на основі родинних зв'язків. Їх не виділяли в окреме господарство, насамперед, у зв'язку із віковими обмеженнями чи хворобою, що у свою чергу, не дозволяло успішно поєднувати господарські роботи із військовою підготовкою. Посідання таких господарств мало суто формальне значення, оскільки "необмундированные" поселенці продовжували жити у своїх домах і вести власне господарство.

Джерела досить скупо інформують про положення жіночого населення округів військового поселення. Разом зі своїми чоловіками і родичами вони займалися посильною господарською працею: на сінокосі, на жнивях, ходили за домашньою худобою, обробляли городи. На них покладалися основні роботи по дому та виховання дітей.

У мемуарній літературі зустрічаються випадки насильної видачі заміж за солдатів із діючих підрозділів, що намічались до переведення у поселенці-хазяї. Хоча законодавство декларувало принцип згоди обох сторін при одруженні, а також не забороняло жінкам-поселянкам виходити заміж за осіб "другого состояння" [23], на практиці це часто не виконувалося. Так, наприклад, щоб вийти заміж за особу, що проживала поза межами округів, вимагався спеціальний дозвіл командування військовими поселеннями [24]. Останнє ж було зацікавлене в тому, щоб дочки військових поселенців виходили заміж тільки за військових поселенців.

Таким чином, аналіз соціальної структури військових поселень за часів правління імператора Олександра I свідчить, що при всьому припущенні однорідності правового та майнового положення поселенців, що складали населення округів, треба виділити низку їхніх категорій. Їхні функції були схожими, однак значною мірою і відрізнялися. Соціальна модель поселень формувалася у такий спосіб, щоб якомога максимально використовувати працю всіх їх складових – поселеної частини, резервної та діючої – для швидкого переведення війська на самозабезпечення продовольством та фуражем. У якості засобу досягнення цієї мети була використана спроба утворення міцного поселенського господарства, гарантовано забезпеченого робочими руками.

Досягалося це шляхом посилення експлуатації колишнього державного та удільного селянства (у тому числі й козаків) засобами позаекономічного примушення, зафіксованими у законодавстві. У період царювання Олександра I військові поселенці за своїм правовим положенням займали позицію, що наближалася до правового положення поміщицьких селян. Уперше армія використовувалася як виробнича сила, а не тільки як силовий інститут держави, що потребує колосальних витрат. Специфіка військово-господарської структури округів визначила своєрідність прав та обов'язків різних категорій військових поселенців. Ці мікроструктури були тісно пов'язані між собою й не могли існувати окремо. Така градація поселенців була пов'язана також із особливістю управління поселеними військами, що дозволило довести систему централізації управління та контролю до абсолюту. Усе це було обумовлено конкретно-історичними, у тому числі й суб'єктивними факторами, у яких існували військові поселення, і будь-якої значимої альтернативи їм, на наш погляд, (за умови збереження недоторканності державного устрою), у той період не існувало.

Джерела та література

1. Кандаурова Т.Н. Военные поселения в России в XIX веке как новая хозяйственная инфраструктура армии / Т.Н. Кандаурова // Особенности российского земледелия и проблемы расселения. – Тамбов, 2000. – С. 142 – 156; Кандаурова Т.Н. Система землепользования в округах военных поселений кавалери в XIX веке / Т. Н. Кандаурова // Землеустройство и землепользование в России. – Калуга, 2003. – С. 139 – 149; Цубенко В. Військові поселення кавалерії на території України. Особливості та загальні тенденції існування / Валерія Цубенко. – Одеса: Астропринт, 2008. – 456 с.; Ячменихин В.К. Быт кантонистов военных поселений / В.К. Ячменихин // Вестник Московского университета. – Сер. 8. История. – 1997. – №4. – С. 72 – 84; Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К.М. Ячменихин. – Чернигов: "Сіверянська думка", 2006. – 444 с.
2. Петров А.Н. Устройство и управление военными поселениями в России / А.Н. Петров // Граф Аракчеев и военные поселения. – СПб, 1871. – С. 97; Щебальский П.Г. Военные поселения и граф Аракчеев / П.Г. Щебальский // Русский вестник. – 1871 – №10. – С. 489.
3. Ячменихин В.К. Военные кантонисты русской армии (1787 – 1836 гг.) / В.К. Ячменихин. – Дис... канд. ист. наук. – М., 2000.
4. Російський державний військово-історичний архів. (Далі – РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр.1753. – Арк. 1 – 4 зв.
5. Там само – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 30 – 33 зв.
6. Там само – Спр. 59. – Арк. 308 – 680.
7. Там само – Арк. 310.
8. Левинтов Н. Военные поселения в России в XIX веке / Н. Левинтов // Исторический журнал. – 1940. – №6. – С. 117.
9. РДВІА – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 309.
10. Там само. – Спр. 39. – Арк. 56 – 56 зв.
11. Проект учреждения о военном поселении пехоты. – Ч. 1. – СПб, 1817. – § 41.
12. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине 1817 – 1857 гг. / Т. Д. Липовская. – Днепропетровск, 1982. – С. 28.
13. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Д. 88. – Арк. 762 – 763.
14. Ячменихин К.М. Европейские компоненты в хозяйственной жизни военных поселений Российской империи / К.М. Ячменихин // Диффузия европейских инноваций в Российской империи. – Екатеринбург, 2009. – С. 188 – 195.
15. Проект учреждения о военном поселении пехоты. – Ч. 1. – СПб, 1817. – §111.
16. Центральный державный историчний архів України у м. Києві (Далі – ЦДІАК України). – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 70.
17. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 152; Спр. 32. – Арк. 180 – 183.
18. ЦДІАК України – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 6 зв.
19. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 79 – 83 зв.
20. Проект учреждения о военном поселении пехоты. – Ч. 1. – §66.
21. ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 8.
22. Предтеченский А.В. Декабристы и военные поселения / А. В. Предтеченский // Анатолий Васильевич Предтеченский. Из творческого наследия. – СПб, 1999. – С. 205.
23. Свод военных постановлений. – Кн. 4. – СПб, 1838 – Ст. 3671.
24. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 8983. – Арк. 1 – 3.

Konstantin Yachmenichin

**SOCIAL POSITION OF THE RUSSIAN ARMY MILITARY SETTLEMENTS
DURING THE PERIOD OF ALEXANDER I**

On the base of archive materials the social structure of the Russian army military settlements during the period of Alexander I is analyzed. The inaccuracy of the historiography statements about uniformity of the social structure is proved. Policies in the sphere of army provision self-sufficiency are represented.

Key words: military settlements, military settlers, Alexander I of Russia, function sub-units, settler sub-units, categories of military settlers.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2011